

Σχολιασμός της απόφασης Γεωργίου κατά Ελλάδας, 10.03.2023, Τρίτο Τμήμα (επταμελής σύνθεση) του ΕΔΔΑ:

Η άρνηση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ και οι εγγυήσεις της δίκαιης δίκης σύμφωνα με το άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ*

*Παναγιώτης Βογιατζής***

Το 1908, ο Αμερικανός μουσικός συνθέτης Charles Ives ολοκλήρωσε το έργο του με τίτλο *The Unanswered Question* («Το αναπάντητο ερώτημα»). Σύμφωνα με τους γνώστες της κλασικής μουσικής, ο τίτλος του έργου αναφέρεται στα υπαρξιακά ερωτήματα τα οποία παραμένουν ενδεχομένως αναπάντητα στην πορεία της ζωής¹. Ποια είναι όμως η σχέση του έργου του Ives με την απόφαση Γεωργίου; Στην ουσία, και η υπόθεση Γεωργίου αφορά την περίπτωση ενός αναπάντητου ερωτήματος. Η διαφορά έγκειται στο ότι το συγκεκριμένο ερώτημα δεν είναι υπαρξιακό αλλά προδικαστικό και, πιο συγκεκριμένα, έχει να κάνει με την άρνηση του εθνικού δικαστή να προβεί σε προδικαστική παραπομπή στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) μετά από σχετικό αίτημα διαδίκου. Το βασικό ερώτημα που εξέτασε το δικαστήριο του Στρασβούργου στη σχολιαζόμενη υπόθεση είναι το εξής: η άρνηση του εθνικού δικαστή να προβεί σε προδικαστική παραπομπή στο ΔΕΕ, όπως αυτή προβλέπεται στο άρθρο 267 ΣΛΕΕ, μπορεί να στοιχειοθετήσει την ευθύνη του εγκαλούμενου κράτους μέλους της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) ως προς το άρθρο 6 παρ. 1 της τελευταίας; Και αν ναι, υπό ποιες προϋποθέσεις;

Αφού αναφερθούμε περιληπτικά στη γενικότερη προβληματική του ζητήματος², θα εστιάσουμε στον τρόπο με τον οποίο το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) αντιμετώπισε αυτό το πρόβλημα στην απόφαση Γεωργίου.

Ας ξεκινήσουμε λοιπόν με το βασικό ερώτημα: η άρνηση του εθνικού δικαστή, και ιδιαίτερα σε αναιρετικό βαθμό, να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα μπορεί, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, να προκαλέσει παραβίαση της αρχής της δίκαιης δίκης; Η απάντηση είναι καταφατική, όπως άλλωστε το επιβεβαίωσε και η απόφαση Γεωργίου. Ωστόσο, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι το άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ μπορεί να ενεργοποιηθεί μόνο σε περίπτωση απόρριψης από το εθνικό δικαστήριο σχετικού αιτήματος διαδίκου. Η απλή παράλειψη του εθνικού δικαστή να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα δεν ενεργοποιεί, κατ' αρχήν, τις σχετικές εγγυήσεις του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ.

Το δεύτερο κρίσιμο ερώτημα είναι το εξής: σε ποιες περιπτώσεις η απόρριψη του αιτήματος για προδικαστική παραπομπή μπορεί να επιφέρει παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ; Η απάντηση είναι, όπως άλλωστε συνέβη και στην υπόθεση Γεωργίου, ότι θα υπάρξει πρόβλημα ως προς τις εγγυήσεις της δίκαιης δίκης και το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ, όταν η απόρριψη του σχετικού αιτήματος είναι αδικαιολόγητη.

Ωστόσο, προκειμένου να αντιληφθούμε τη λογική που ακολουθεί το ΕΔΔΑ σε αντίστοιχες περιπτώσεις, ίσως είναι χρήσιμο να προβούμε σε μια πολύ σύντομη ιστορική αναδρομή της σχετικής νομολογίας. Κατ' αρχάς, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η εξέλιξη της νομολογίας του ΕΔΔΑ ως προς την απόρριψη πρόσκλησης για προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ βαίνει παράλληλα με την αντίστοιχη νομολογία για την απόρριψη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος, στο πλαίσιο εθνικής έννομης τάξης, από κατώτερο δικαστήριο σε συνταγματικό δικαστήριο, όταν αυτή η διαδικασία προβλέπεται

* Εισήγηση στην εκδήλωση με τίτλο «Η Ελλάδα και το Δικαστήριο του Στρασβούργου (το έτος 2023)» που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο των Ημερίδων «Δημήτριος Ευρυγένης», στη Θεσσαλονίκη, στις 20 Μαΐου 2024.

** Δ.Ν., Εισηγητής ΔΕΕ

¹. Βλ. https://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Ives.

². Τμήμα του παρόντος κειμένου βασίζεται στην κοινή με τον D. SPIELMANN δημοσίευση υπό τον τίτλο *The Unanswered Question: en contrepoinet préjudiciel*, στο: R.R. Spanó ... [κ.ά.] (επιμ.), *Procès équitable : perspectives régionales et internationales - Fair trial: regional and international perspectives*, Liber Amicorum Linos-Alexandre Sicilianos, Anthemis, 2020.

από το εθνικό δίκαιο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η απόφαση *Coëme και άλλοι κατά Βελγίου*³, όπου το ΕΔΔΑ δέχθηκε ότι η απόρριψη σχετικού αιτήματος από δικαστήριο που αποφαινεται σε τελευταίο βαθμό μπορεί να προσβάλει τον δίκαιο χαρακτήρα της δίκης, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 6 παρ. 1 της Σύμβασης, και συγκεκριμένα όταν αυτή η άρνηση μπορεί να χαρακτηριστεί ως αυθαίρετη (*arbitraire*)⁴. Αυτή η αναζήτηση από το ΕΔΔΑ του αυθαίρετου χαρακτήρα της απόρριψης, έννοιας ιδιαίτερα αόριστης, χαρακτηρίζει την πρώιμη φάση της σχετικής νομολογίας.

Η άλλη, και μάλλον, κυρίαρχη, τάση της νομολογίας είναι η αναζήτηση από το δικαστήριο του Στρασβούργου της επαρκώς αιτιολογημένης απόρριψης του αιτήματος για προδικαστική παραπομπή από το εθνικό δικαστήριο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τάσης είναι η απόφαση *Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου*⁵. Μάλιστα, είναι ενδιαφέρον ότι η ίδια διαφορά ήχθη και ενώπιον του ΔΕΕ, το οποίο και απεφάνθη επί των ζητημάτων εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου που ήγειρε η συγκεκριμένη υπόθεση⁶.

Το δικαστήριο του Στρασβούργου εξέτασε την αιτίαση των προσφευγόντων για παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ λόγω της άρνησης του βελγικού Αρείου Πάγου και του Συμβουλίου της Επικρατείας να θέσουν το προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ που οι ίδιοι είχαν διατυπώσει ενώπιον των βελγικών δικαστηρίων. Το ΕΔΔΑ επανέλαβε την πάγια θέση του σύμφωνα με την οποία δεν υφίσταται απόλυτη υποχρέωση των ανωτάτων εθνικών δικαστηρίων να απευθυνθούν στο ΔΕΕ μέσω της διατύπωσης προδικαστικού ερωτήματος⁷.

Στο σημείο αυτό, το ΕΔΔΑ προχώρησε σε αναπροσαρμογή της μέχρι τότε νομολογίας του. Συντονίστηκε με τη σχετική νομολογία του ΔΕΕ, και συγκεκριμένα με τη νομολογία *Cilfit*⁸, προκειμένου να οριοθετήσει την αρμοδιότητά του ως προς την εξέταση της συμβατότητας με το άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ της άρνησης του εθνικού δικαστηρίου να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ. Έτσι, εναρμονιζόμενο απόλυτα με την *Cilfit*, το ΕΔΔΑ τόνισε ότι τα εθνικά δικαστήρια, των οποίων οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα, και αρνούνται να υποβάλουν προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ σχετικά με ζήτημα ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου που ανέκυψε ενώπιόν τους, θα πρέπει, σύμφωνα με την *Cilfit*, να παραθέσουν τους λόγους για τους οποίους θεώρησαν είτε ότι το ανακύψαν ζήτημα δεν είναι ουσιώδες ή καθοριστικό για την έκβαση της δίκης είτε ότι η επίμαχη διάταξη του ενωσιακού κανόνα έχει ήδη ερμηνευθεί από το ΔΕΕ, ιδίως όταν το ανακύψαν ζήτημα είναι κατ' ουσία ταυτόσημο με ζήτημα που απετέλεσε ήδη αντικείμενο προδικαστικής απόφασης σε ανάλογη περίπτωση είτε ότι [κατά τη θεωρία της «σαφούς πράξης», «acte clair»] η ορθή ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου παρίσταται τόσο προφανής, ώστε να μην καταλείπει περιθώριο για εύλογη αμφιβολία⁹.

Πάντως, ενίοτε, το ΕΔΔΑ αποδεικνύεται λιγότερο απαιτητικό ως προς το ζήτημα της αιτιολογημένης άρνησης υποβολής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ. Έτσι, η νομολογία μάς προσφέρει παραδείγματα όπου το δικαστήριο του Στρασβούργου θεωρεί συμβατή την άρνηση προδικαστικής παραπομπής με το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ, σε περιπτώσεις όπου η αιτιολογία απορρέει εμμέσως από το σύνολο των στοιχείων του φακέλου της υπόθεσης. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί μια «ελληνική» απόφαση επί του παραδεκτού, του 2016, η *Heraclès SA General Cement Company*. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι, υπό το φως της γενικότερης αιτιολογίας της απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας, δεν μπόρεσε να εντοπίσει στοιχείο που θα κατασττούσε αυθαίρετη ή προφανώς παράλογη την επιλογή του εθνικού ακυρωτικού να μην προχωρήσει σε υποβολή προδικαστικού ερωτήματος¹⁰.

³. ΕΔΔΑ *Coëme και άλλοι κατά Βελγίου* (Προσφυγές Νος 32492/96, 32547/96, 32548/96, 33209/96 και 33210/96), απόφαση της 22ας Ιουνίου 2000.

⁴. *Ibid*, παρ. 114.

⁵. ΕΔΔΑ *Ullens de Schooten και Rezabek κατά Βελγίου* (Προσφυγές Νος 3989/07 και 38353/07), απόφαση της 20ής Σεπτεμβρίου 2011.

⁶. ΔΕΕ C-268/15, *Ullens de Schooten*, 15.11.2016, ECLI:EU:C:2016:874.

⁷. ΕΔΔΑ *Ullens de Schooten και Rezabek*, ό.π., παρ. 57.

⁸. ΔΕΚ C-283/81, *CILFIT/Ministero della Sanità*, 06.10.1982, ECLI:EU:C:1982:335.

⁹. Βλ. ΔΕΕ C-268/15, *Ullens de Schooten και Rezabek*, ό.π., σκ. 34.

¹⁰. ΕΔΔΑ *Heraclès SA General Cement Company κατά Ελλάδας* (απόφαση επί του παραδεκτού της 11ης Οκτωβρίου 2016), παρ. 55.

Ας έρθουμε τώρα στη σχολιαζόμενη απόφαση, για να δούμε με ποιον τρόπο το ΕΔΔΑ εξέτασε, υπό το πρίσμα του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, την άρνηση του Αρείου Πάγου να προχωρήσει σε προδικαστική παραπομπή. Το υπόβαθρο της *Γεωργίου κατά Ελλάδα* είναι η πολύκροτη ποινική υπόθεση που κατέληξε σε καταδίκη του προσφεύγοντος για παράβαση καθήκοντος λόγω της πρωτοβουλίας που είχε αναλάβει ο ίδιος το 2010, ως πρόεδρος της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής, να αποστείλει στη Eurostat αναθεωρημένα οικονομικά στοιχεία για το έλλειμμα της Ελλάδας κατά το έτος 2009. Ενώπιον της ποινικής δικαιοσύνης, ο προσφεύγων υποστήριξε, μεταξύ άλλων, ότι η ερμηνεία της αρχής της επαγγελματικής ανεξαρτησίας, όπως αυτή κατοχυρωνόταν από τη σχετική Αρχή του Κώδικα Ορθής Πρακτικής για τις Ευρωπαϊκές Στατιστικές, του αναγνώριζε την «αποκλειστική ευθύνη», ως επικεφαλής της εν λόγω Αρχής, για την κοινοποίηση στη Eurostat των επίμαχων στατιστικών στοιχείων. Μάλιστα, ενώπιον του Αρείου Πάγου, ο προσφεύγων αιτήθηκε την προδικαστική παραπομπή στο ΔΕΕ ως προς την ερμηνεία της επίμαχης Αρχής του Κώδικα Ορθής Πρακτικής για τις Ευρωπαϊκές Στατιστικές. Ωστόσο, ο Άρειος Πάγος απέρριψε την αναίρεσή του χωρίς οιαδήποτε αναφορά στο ζήτημα της προδικαστικής παραπομπής¹¹.

Το ΕΔΔΑ, αφού αναφέρθηκε ρητώς στα κριτήρια της νομολογίας *Cilfit*, σύμφωνα με τα οποία ο εθνικός δικαστής θα πρέπει να αιτιολογήσει για ποιον λόγο δεν θεωρεί ότι οφείλει να απευθύνει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, κατέληξε σε παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ. Η διάγνωση παραβίασης της προαναφερθείσας διάταξης προέκυψε αβίαστα από το γεγονός ότι ο Άρειος Πάγος στην ουσία είχε αγνοήσει την πρόσκληση του προσφεύγοντος να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ. Η σιωπηρή απόρριψη του αιτήματός του δεν συνοδεύτηκε από οιαδήποτε αιτιολογία¹².

Ο συλλογισμός που ακολουθεί το ΕΔΔΑ στη *Γεωργίου* εναρμονίζεται πλήρως με την κυρίαρχη τάση της σχετικής προαναφερθείσας νομολογίας, ως προς την υποχρέωση αιτιολόγησης της άρνησης του εθνικού δικαστή να απευθύνει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ. Η αναφορά στα κριτήρια *Cilfit* είναι ορθή, διότι αντικατοπτρίζει τη βούληση του δικαστή του Στρασβούργου να συντονιστεί με τις επιταγές της νομολογίας του δικαστηρίου του Λουξεμβούργου σχετικά με το περιθώριο των εθνικών δικαστηρίων που αποφαινόμενοι σε τελευταίο βαθμό, να μην προβούν σε προδικαστική παραπομπή. Με άλλα λόγια, το ΕΔΔΑ τονίζει ότι δεν είναι επαρκής οιαδήποτε αιτιολογία απόρριψης, αλλά αυτή η οποία εφαρμόζει ως γνώμονα τα κριτήρια *Cilfit*. Ο δικανικός συλλογισμός του ΕΔΔΑ δεν είναι μακροσκελής. Αυτό όμως δεν ήταν απαραίτητο εν προκειμένω, από τη στιγμή που η απόφαση του Αρείου Πάγου στην ουσία αγνόησε το αίτημα προδικαστικής παραπομπής του προσφεύγοντος. Μάλιστα, και αυτό είναι σημαντικό, το ΕΔΔΑ υπέδειξε στις ελληνικές αρχές, επικαλούμενο τη νομολογία του σχετικά με το άρθρο 46 της Σύμβασης, ότι ο προτιμότερος τρόπος εκτέλεσης της απόφασης θα ήταν η επανεξέτασή της από τα εθνικά δικαστήρια, κατόπιν αιτήσεως, προκειμένου ο Άρειος Πάγος να εξετάσει το ζήτημα της προδικαστικής παραπομπής.

Κλείνοντας, ας μας επιτραπούν δύο γενικότερες παρατηρήσεις, με αφορμή την απόφαση *Γεωργίου* και τη νομολογία του ΕΔΔΑ ως προς την άρνηση προδικαστικής παραπομπής.

Η πρώτη αφορά την αοριστία της έννοιας του αυθαίρετου χαρακτήρα της απόρριψης του προδικαστικού αιτήματος. Είναι προφανές ότι η αναζήτηση από τον δικαστή του Στρασβούργου εάν η απόρριψη ήταν αυθαίρετη μπορεί να συνεπάγεται σε ορισμένες περιπτώσεις και την ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου, κάτι που ωστόσο αποτελεί αποκλειστική αρμοδιότητα του ΔΕΕ. Η αρμοδιότητα του ΕΔΔΑ θα πρέπει να περιορίζεται στην επιβεβαίωση της αιτιολογημένης απόρριψης του αιτήματος προδικαστικής παραπομπής, σύμφωνα με τα κριτήρια *Cilfit*, χωρίς όμως να εισέρχεται σε ζητήματα ερμηνείας των εν λόγω κριτηρίων. Αυτό συνέβη ορθώς στη *Γεωργίου*, όπου το ΕΔΔΑ απαρίθμησε τα κριτήρια *Cilfit* και στη συνέχεια διεπίστωσε την παντελή έλλειψη αιτιολογίας ως προς το ζήτημα του προδικαστικού ερωτήματος από τον Άρειο Πάγο.

Αυτό όμως δεν συμβαίνει πάντα. Για παράδειγμα, στην απόφαση *Repcevirág Szövetkezet κατά Ουγγαρίας*, το ΕΔΔΑ δέχθηκε ότι ενέπιπτε στην αρμοδιότητά του να εξετάσει εάν οι λόγοι απόρριψης του αιτήματος προδικαστικής παραπομπής, βάσει των κριτηρίων *Cilfit*, ήταν αυθαίρετοι ή προφανώς

¹¹. ΕΔΔΑ *Γεωργίου κατά Ελλάδα* (Προσφυγή Νο 57378/18), απόφαση της 14ης Μαρτίου 2023, παρ. 13-14.

¹². Ibid, παρ. 25-26.

παράλογοι¹³. Θα μπορούσαμε σχετικά να αντιτείνουμε ότι δεν εναπόκειται στο ΕΔΔΑ να κρίνει εάν η αιτιολογία του εθνικού δικαστηρίου είναι αυθαίρετη ή παράλογη αλλά εάν η απόρριψη καθ' εαυτήν έπασχε ως προς την αιτιολογία της.

Η δεύτερη παρατήρηση αφορά την κριτική που έχει κατά καιρούς δεχθεί το ΕΔΔΑ σύμφωνα με την οποία η νομολογία του ως προς την υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων που αποφαίνονται σε τελευταίο βαθμό, για αιτιολογημένη απόρριψη του αιτήματος προδικαστικής παραπομπής, διαστρεβλώνει τη φύση και τον σκοπό αυτής της διαδικασίας¹⁴. Έτσι, σύμφωνα με αυτήν την κριτική, υπό την οπτική του ΕΔΔΑ, η προδικαστική παραπομπή θα ήταν ένας μηχανισμός, ο οποίος κινείται και ορίζεται από τον ιδιώτη-διάδικο, ενώ, σύμφωνα με την πάγια νομολογία του ΔΕΕ, το άρθρο 267 της ΣΛΕΕ καθιερώνει έναν μηχανισμό άμεσης συνεργασίας μεταξύ δικαστών: του ΔΕΕ και των επιφορτισμένων με την εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου εθνικών δικαστηρίων.

Θεωρούμε ότι αυτή η κριτική δεν ευσταθεί. Θα ήταν προτιμότερο να κατανοήσουμε τη λειτουργία της προδικαστικής παραπομπής προς το ΔΕΕ, όχι αποκλειστικά με όρους ενωσιακού δικαίου, αλλά να τη δούμε «μέσα από τα μάτια» του δικαστηρίου του Στρασβούργου. Έτσι, ίσως κατανοήσουμε ότι, αντί να αλλοιώσει τη φύση και τον λόγο ύπαρξης της προδικαστικής παραπομπής, η προσέγγιση που ακολουθείται από το ΕΔΔΑ αποτελεί τη φυσική εφαρμογή του πνεύματος του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ αλλά και του άρθρου 47 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης. Εξετάζοντας, για να αναφερθούμε εκ νέου στο έργο του Charles Ives, το αναπάντητο ερώτημα υπό το πρίσμα αυτής της διάταξης, ο δικαστής του Στρασβούργου δεν παραβιάζει το μονοπώλιο ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης που φυσικά διαθέτει το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά λειτουργεί συμπληρωματικά προς αυτό, προσφέροντας μια επιπλέον διαδικαστική εγγύηση στους διαδίκους.

¹³. ΕΔΔΑ *Repcevirág Szövetkezet κατά Ουγγαρίας* (Προσφυγή Νο 70750/14), απόφαση της 30ής Απριλίου 2019, παρ. 57.

¹⁴. Βλ., μεταξύ άλλων, J. MALENOVSKÝ, *Le renvoi préjudiciel perçu par trois cours "souveraines"*, J.D. E., 2013, σσ. 211-224, και ειδικότερα σσ. 221-222.